

راهبردهای معماری مساجد در تراز انقلاب اسلامی

با توجه به بیانات مقام معظم رهبری و اهداف سند چشم‌انداز

* مهدیه محمدی جمال

** مهدی حمزه‌نژاد

چکیده

برای تحقق اصول معماری معرف انقلاب اسلامی و الگوسازی با نگاه ملی و بین‌المللی؛ بایستی شاخصه‌ها و راهبردهای این معماری به ویژه در حوزه مساجد به دقت تدوین و تبیین شوند. لذا سعی شده است با تدوین و تحلیل شاخصه‌هایی برگرفته از بیانات مقام معظم رهبری و سیاست‌های کلی نظام جمهوری اسلامی ایران، راهبردهایی پیشنهاد گردد که پس از استدلال و کارشناسی اولیه، در اختیار گروهی از خبرگان حوزه معماری قرار گرفته و اعتبارسنجی شوند. نتایج حاکی از آن است که ۷۶٪ راهبردها دارای سطح اجماع بالا می‌باشند. بطور کلی به نظر می‌رسد مسجد در تراز انقلاب اسلامی، مسجدهای ساده و شاخص، دارای نوآوری، فرم، بر اساس اندیشه اسلام و انقلاب، فقهی پویا، اصول معماری گذشته، منطبق با تکنولوژی پیشرفته و بومی، احترام به محیط زیست و با توجه به تمامی نیازهای مخاطبان خود است. روش تحقیق در این پژوهش، تحلیلی - استدلالی همراه با اعتبارسنجی دلفی است.

واژگان کلیدی

مسجد، انقلاب اسلامی، راهبرد.

mohamadijamal65@gmail.com

hamzenejad@iust.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۱۰/۲

*. کارشناس ارشد مهندسی معماری اسلامی دانشگاه بین‌المللی امام رضا (ع).

** استادیار گروه معماری دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه علم و صنعت.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۴/۱۵

الف) طرح مسئله

مسجد دارای جایگاه بسیار مهمی در تمدن اسلامی است و علی‌رغم نشانه بودن در شهر اسلامی، تأثیرات مهمی در وضعیت کالبدی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی شهرها دارد. اما با وجود اصول اسلامی و انقلابی و داشتن پیشینه قوی تمدن و معماری ایران اسلامی، حرکت انقلابی در این زمینه بسیار کم‌رنگ، یا با چالش‌هایی همراه بوده است. مساجد کشور باید علاوه بر محتوا، در ظاهر و کالبد نیز چهارچوب و اصولی داشته و الگو باشند. نگاهی کوتاه به چشم‌انداز بیست ساله کشور و بیانات ولی امر مسلمین در زمینه معماری و شهرسازی، به ویژه مساجد، بخوبی روشن می‌سازد که بدون ارتقای نقش مساجد و ایفای صحیح آن، تحقق اهداف و راهبردها از جمله در زمینه معماری و در نهایت تمدن‌سازی نوین اسلامی میسر نیست. لذا در این پژوهش سعی شده است با تدوین اصولی برگرفته از بیانات مقام معظم رهبری و سیاست‌های کلی نظام، راهبردهایی برای دستیابی به آن اهداف، پیشنهاد و اعتبارسنجی تخصصی آنها صورت گیرد. از جانب دیگر پژوهش پیش‌رو می‌تواند فوایدی برای مخاطبان گوناگون از جمله مسئولین، سیاست‌گذاران ساخت و توسعه مساجد، دفاتر طراحی و مشاوران، معماران، جامعه‌شناسان، اسلام‌شناسان، نهادهای تبلیغات اسلامی، حوزه و ... داشته باشد.

۱. پیشینه پژوهش

«سند راهبردی مساجد» در سال ۱۳۸۹، یکی از اسنادی است که در راستای سند چشم‌انداز کشور و به منظور رساندن مساجد کشور به سطح تراز تنظیم شده است. ناظمی و همکاران در این سند طرح‌های مختلفی از جمله طرح جامع توسعه و چشم‌انداز مساجد در افق ۱۴۰۴ را عنوان و با دیدی کلان به آسیب‌شناسی، برنامه‌ها و مدیریت مطلوب مساجد می‌پردازند و راهکارهای مربوط به امور مختلف آن را پیشنهاد می‌کنند. امور ساختمانی، معماری و تأسیساتی ذیل اهداف سند، به صورت کلان و اختصار تدوین و به معماری مساجد، آمایش و مکان‌یابی آنها اشاراتی شده است. لذا این سند از بُعد برنامه‌ای و مدیریتی تدوین گردیده است. از دیگر اسناد، «ضوابط و مقررات معاونت فنی و مهندسی شرکت عمران شهرهای جدید» در سال ۱۳۹۱ است که متناسب با قوانین و ابلاغیه‌های سیاست‌های کلی نظام در امور شهرسازی، مصوبات شورای عالی معماری و شهرسازی^۱ و غیره، راهنمایی‌ها و الزاماتی را در طراحی معماری مساجد تدوین و ارائه کرده است. در کنار الزامات کالبدی و برنامه‌ای این راهنما، به نظر می‌رسد توجه به کالبد تاریخی مساجد بیشتر مدنظر بوده است.

۱. از جمله: «تقویت و ایجاد نشانه‌های شهری و افزایش خوانایی محیط متناسب با هویت فرهنگی، تاریخی، با عنایت ویژه به بناهای مذهبی نظیر مساجد، ...»، «در مکان‌یابی کاربری‌های شهری، تناسب مقیاس کارکردی کاربری‌ها با عنایت به محوریت مساجد، ... با مقیاس و ظرفیت مکان»، «... مساجد، شاخص‌ترین بناهای شهری منظور شوند». (مصوبات شورای عالی معماری و شهرسازی)

پژوهش‌های سازمان امور مساجد نیز کلان می‌باشد. به عنوان نمونه محمد آموزگار در «پژوهش راهبردی تعالی مسجد» در سال ۱۳۹۰، مجموعه‌ای را در قالب پژوهشی راهبردی برای مرکز رسیدگی به امور مساجد تنظیم کرده است. پس از مبانی (قرآن، روایات و سند چشم‌انداز)، کارکردهای گوناگون مسجد بررسی شده و آسیب‌ها و چالش‌های فراروی مسجد و راهکارها و ویژگی‌های مسجد مطلوب را بیان می‌کند. این سند نیز بیشتر در مدیریت مساجد تمرکز دارد.

در حوزه معماری مساجد، پژوهش‌های توصیفی فراوانی صورت گرفته که اندکی به مساجد معاصر و دوران انقلاب پرداخته‌اند. در «مساجد محلی برای برنامه‌ریزی شهری در چشم‌انداز ۱۴۰۴» در سال ۱۳۸۹؛ یکی از راه‌های حصول و دستیابی به اهداف سند چشم‌انداز در بخشی از برنامه‌های آن، ایجاد طرح‌های توسعه شهری از جمله در مقیاس خرد و کوچک بنام «طرح‌های استراتژی توسعه شهری CDS»؛ پیشنهاد می‌شود. کرمی، به اهمیت مساجد در این طرح‌ها، ایجاد کیفیت محیط شهری مطلوب و راه‌های دستیابی به آنها با توجه به نقش مساجد می‌پردازد.

شکاری در «ارزش معماری مسجد در نظام اسلامی» در سال ۱۳۸۱ روند شکل‌یابی مسجد را مهم ارزیابی می‌کند و به اختصار به دوران افول قبل از انقلاب اشاره و انقلاب اسلامی را سدی در مقابل دوران انحطاط می‌داند. تأکید مقاله، چگونگی کالبد مساجد با تأکید بر ارزش‌های فرهنگی و تاریخی است. تاکنون پژوهشی که به تدوین و تبیین اصول معماری مساجد پس از پیروزی انقلاب اسلامی، بر اساس بیانات و ابلاغات رهبری و سند چشم‌انداز، در چهار سطح محتوا، کالبد، سازه و برنامه؛ پیشنهاد راهبردهای معماری مساجد بر اساس آنها (اصول) و اعتبارسنجی خبرگان بپردازد؛ صورت نگرفته است.

۲. روش پژوهش

روش این پژوهش تحلیلی و استدلالی، همراه با اعتبارسنجی دلفی و بررسی اجماع خبرگان است. در این راستا از اسناد، کتب، مقالات و پایگاه‌های معتبر اینترنتی بهره گرفته شد. پس از جمع‌آوری اهم بیانات، ابلاغات و استفتائات مقام معظم رهبری در حوزه‌های مسجد، معماری مسجد، معمار، معماری و شهرسازی؛ اهداف سند چشم‌انداز، سیاست‌های کلی نظام در حوزه معماری و شهرسازی به ویژه معماری مساجد؛ با روش تحلیل محتوا، ۲۰ اصل کلی در چهار سطح، با استفاده از ۴ سامانه بنیادی معماری (سامانه انسانی (مفهوم، محتوا)، سامانه کالبدی (شکل)، سامانه سازه‌ای و سامانه کارکردی (برنامه)^۱ تدوین شدند. سپس به روش

۱. عناصر سامانه ایجادگر یک اثر معماری، علت فاعلی متناظر با سامانه فرهنگی (انسان: انگیزه‌ها و ...، محیط: تاریخ، اقلیم و ...)، علت مادی متناظر با سامانه سازه‌ای (توده و ساختار)، علت صوری متناظر با سامانه کالبدی (شکل، فضا، فرم، حجم، هندسه و زیبایی ...) و علت غایی متناظر با سامانه کارکردی (برنامه، سلسله‌مراتبی از اهداف فضا تا کارکردها و تعالی ...)؛ می‌باشند. (نقره‌کار، ۱۳۹۲: ۱۷۲)

استدلال منطقی با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای (اسناد، ضوابط، کتب، مقالات)، راهبردهایی برای هر اصل پیشنهاد شد.

جهت اعتبارسنجی، با یک کارشناسی اولیه، پرسش‌نامه‌ای مرتبط از روش دلفی با مقیاس درجه‌بندی لیکرت ۵ امتیازی برای هر راهبرد؛ تنظیم و در اختیار تعدادی از خبرگان معماری که در حوزه مسجد به صورت نظری و یا عملی فعالیت داشته‌اند؛ قرار گرفت.

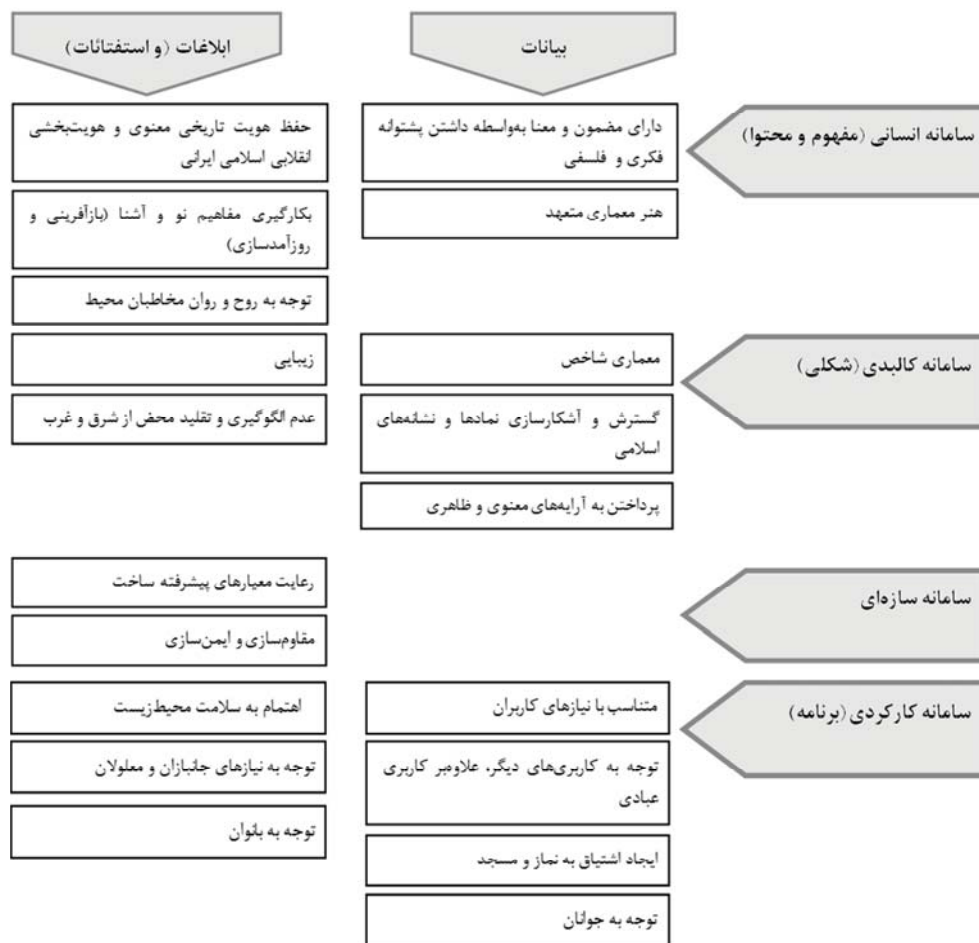
این پرسش‌نامه با جامعه آماری ۲۱ نفر؛ ۷ نفر از پیشکسوتان با مدرک دکتری و کارشناسی ارشد (۴۵ سال و بالاتر)، ۷ نفر اساتید دکتری و خبرگان جوان و میان سال (۳۵ - ۴۵ سال) و ۷ نفر خبرگان جوان در مقطع کارشناسی ارشد (۲۵ - ۳۵ سال)؛ بعبارتی در اختیار نمایندگانی از سه نسل خبرگان متعهد معماری پس از انقلاب اسلامی قرار گرفت که می‌تواند نشان از اعتبار داخلی باشد.

اعتبار محتوایی اگرچه از طریق استدلال و تحلیل نیز قابل دستیابی است، ولی جهت اطمینان بیشتر با استفاده از سه نفر به نمایندگی از سه نسل خبرگان، شاخصه‌ها چندین بار مورد بازنگری و اصلاح قرار گرفت. برای تعیین پایایی توسط داده‌های بدست آمده، با استفاده از نرم‌افزار SPSS میزان ضریب اعتماد با روش آلفای کرونباخ محاسبه شد. آلفای کرونباخ (Cronbach's Alpha) پرسشنامه، 0.89 / محاسبه گردید که نشان از پایایی بالای آن است. پس از اعتبارسنجی، با استفاده از آزمون میانگین و آمارهای توصیفی، میزان اجماع راهبردها تعیین و نتایج راهبردها برای هر اصل تنظیم گردید. میانگین بیشتر از $4/80$ و انحراف معیار پایین، دارای اعتبار و میانگین بالاتر از 4 و انحراف معیار پایین‌تر از یک، قابل قبول در نظر گرفته شد. برخی که میانگین متوسط و پایین را در ارزیابی کسب کردند و دارای انحراف معیار یک و بیشتر بودند؛ دارای چالش و قابل بحث ارزیابی شدند. بعد از بررسی و بحث دقیق روی نتایج، شاخصه‌های مسجد در تراز انقلاب اسلامی ایران و قرائت‌های مختلف آن مطرح گردید.

ب) مبانی نظری پژوهش

تنظیم هر نوع چشم‌انداز و برنامه‌ای برای ارتقاء وضعیت معماری مساجد در تراز انقلاب اسلامی نیازمند توجه به رهنمودهای مقام معظم رهبری به عنوان شخصیتی دانشمند و ولی فقیه مسلمین؛ هم‌اندیشی، همکاری و تصمیم‌گیری‌های خبرگان متعهد معماری و فقیهان تخصصی حوزه معماری مساجد می‌باشد. این پژوهش با تنظیم اصولی در چهار سطح، سعی دارد شکل اولیه چشم‌انداز معماری مساجد را فراهم نماید. لذا طبق نمودار ۱، اصول معماری مساجد انقلاب اسلامی را می‌توان در دو دسته کلی برآمده از بیانات، ابلاغات و استفتائات مقام معظم رهبری و با استفاده از چهار سامانه ایجادگر معماری، در چهار سطح انسانی (فرهنگی یا محتوایی)، کالبدی (شکلی)، سازه‌ای و کارکردی (برنامه‌ای)، تقسیم‌بندی کرد.

نمودار ۱: دسته‌بندی اصول معماری مساجد در تراز انقلاب اسلامی

یک. اصول انسانی (محتوایی) معماری مساجد انقلاب اسلامی

۱. حفظ هویت تاریخی معنوی و هویت‌بخشی اسلامی - ایرانی

با توجه به توصیه رهبر انقلاب در ابلاغ سیاست‌های کلی نظام در سند چشم‌انداز که همانا «رعایت هویت تاریخی و معنوی شهرها در توسعه و بهسازی محیط شهری ...، حفظ فرهنگ و هویت اسلامی - ایرانی و ارزش‌های اخلاقی» است (ناظمی و دیگران، ۱۳۸۹: ۲۰۹)، هویت‌بخشی ایرانی - اسلامی از مهم‌ترین شاخصه‌های معماری مساجد می‌باشد. ازجمله سیاست‌های کلی در برنامه چهارم توسعه نیز حفظ هویت و اصالت شهرها و روستاها، و پایبندی به معماری اسلامی و ایرانی است. (www.khamenei.ir، ۱۳۸۶/۲/۸) لذا با توجه به اهمیت معماری و به ویژه جایگاه مساجد در تمدن اسلامی، نیازمند طراحی الگوی ایرانی - اسلامی برای مساجد هستیم. مساجدی که هویت و ارزش‌های انقلابی اسلامی در کالبد و محتوای آنها جلوه‌گر شوند.

۲. دارای مضمون و معنا به واسطه داشتن پشتوانه فکری و فلسفی

مقام معظم رهبری می‌فرمایند:

ما اصرار داریم که معماری‌ها، مضمون داشته باشد. چون معماری محسوس ترین نماد زندگی است. ... بنابراین اگر معماری مضمون داشت، همه فضای مادی زندگی دارای مضمون می‌شود و معنویت پیدا می‌کند... (www.khamenei.ir، ۱۳۷۵/۶/۳۱؛ حسن‌زاده، ۱۳۸۶: ۴۳)

لذا داشتن معنا به خصوص برای مساجد که ضمن برآوردن نیازهای مسلمان، بیان کننده اعتقادات و باورهای هر عصر و معرف ساخت اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و فنی مردمان آن است؛ مهم می‌نماید. مقام معظم رهبری رسیدن به کمال مطلوب را در یک اثر هنری (برای نمونه معماری مسجد)؛ نیازمند معارف بلندی می‌دانند که لازمه آن یک پشتوانه فلسفی است و هنرمند بودن کفایت نمی‌کند.

۳. بکارگیری مفاهیم نو و آشنا، بازآفرینی و روزآمدسازی

ازجمله سیاست‌های کلی برنامه چهارم توسعه، بازآفرینی و روزآمدسازی معماری ایرانی - اسلامی است. (www.khamenei.ir، ۱۳۸۷/۱۰/۲۱) رهبر معظم انقلاب می‌فرمایند:

شک نباید کرد که انقلاب به هنر نیازمند است. هنر انقلاب از آنجاکه باید حامل مفاهیمی نو و آشنا باشد و... از آنجاکه باید معارف نوین را در ذهن‌ها راسخ و ماندگار سازد، ناگزیر باید هنر ممتاز، فاخر و پیشرو باشد. (همان، ۱۳۷۹/۲/۲۳؛ حسن‌زاده، ۱۳۸۶: ۳۸)

در شهر اسلامی، معماری مساجد، بیشترین فرصت را برای تجلی مفاهیم نو و آشنا فراهم می‌کند.

۴. هنر معماری متعهد

به تعبیر رهبر معظم انقلاب:

هنرمند باید خود را به حقیقتی متعهد بدانند. آن حقیقت چیست؟ البته این که هنرمند در چه سطحی از اندیشه قرار دارد ... بحث دیگری است... به هر حال این تعهد، لازم است... هنرمند هم در باب فرم و قالب هنر خودش و هم در قبال مضمون تعهد دارد». (www.khamenei.ir، ۱۳۸۰/۵/۱)

در نظر ایشان، هنرمند بایستی خود را مسئول دانسته و برای اعتلای قالب هنری خود تلاش کند. به هر حال تعهد به اصول و ارزش‌های اسلام ناب در هر سطحی لازم است. به ویژه در حوزه معماری.

در یک کار هنری، صد درصد هنر و صد درصد اخلاق، اینها با هم منافات ندارند... یک وقت

شما معماری را می‌بینید که اندیشه‌ای دارد؛ یک وقت یک معمار از لحاظ اندیشه،... متکی به فکری نیست... به هر حال این تعهد، لازم است. (همان؛ ضامنی، ۱۳۹۰: ۶۶)

لذا هنر معماری امروز و به ویژه معماری مساجد، بایستی در خدمت معارف و ارزش‌های والای اسلام و انقلاب باشند.

۵. توجه به روح و روان مخاطبان محیط

از جمله ابلاغیه‌های رهبری به شوراهای اسلامی این است که: «... در شهر اسلامی، ... تأمین آرامش روحی و امنیت معنوی... همه با هم باید مورد توجه قرار گیرد» (www.khamenei.ir، ۱۳۷۸/۲/۸) مساجد نقش بسزایی در تأمین آرامش روحی و امنیت در شهر اسلامی دارند که این آرامش متأثر از محیط معنوی مسجد است. اما تأمین این شرایط تنها با پرداختن به ظواهر بدست نمی‌آید.

عمران مسجد فقط عمران ظاهری و پرداختن به در و دیوار نیست، عمران معنوی مسجد بیش از عمران ظاهری اهمیت دارد. (همان، ۱۳۸۴/۵/۳۰)

اگر مسجد بتواند در نیل این هدف بنا شود، آرامش روحی مخاطبانش به میزان قابل توجهی تأمین خواهد شد.

دو. اصول کالبدی (شکلی) معماری مساجد انقلاب اسلامی

۱. زیبایی

به تعبیر مقام معظم رهبری مسجد باید نظیف‌ترین و زیباترین ساختمان هر منطقه باشد تا به محیطی شاداب، با طراوت، جذاب و دلکش مبدل شود. ایشان در فهرست خدماتی شوراهای اسلامی می‌فرمایند: «... رعایت زیبایی و... همواره مدنظر قرار گیرد». (همان، ۱۳۸۶/۲/۸؛ شریانی، ۱۳۹۲: ۲۴۸) همچنین فرموده‌اند: شوراهای شهری در فعالیت‌های خود به مختصات «شهر اسلامی» توجه کرده ... در شهر اسلامی... ظهور و اعتلای مظاهر اسلامی و انقلابی، عمران و آبادی و زیبایی، حفظ طبیعت و صفای طبیعی، همه با هم باید مورد توجه قرار گیرد. (www.khamenei.ir، ۱۳۷۸/۲/۸)

البته زیبایی جاذب مسجد در عین سادگی آن است و به نظر می‌رسد زیبایی‌شناسی اسلامی — ایرانی نوین مساجد، مدنظر رهبر انقلاب اسلامی می‌باشد.

۲. گسترش و آشکارسازی نمادها و نشانه‌های اسلامی

مقام معظم رهبری در این زمینه می‌فرمایند:

نشانه‌های اسلامی باید واضح و آشکار باشد؛ کما این که در مهندسی‌های ما باید نشانه‌های اسلامی آشکار باشد. (همان، ۱۳۸۷ / ۸ / ۲۹)

از آنجاکه مساجد مهم‌ترین نماد در شهرهای اسلامی هستند، بایستی آشکار باشند. به تعبیر ایشان: طبق بینش ما، یادگارهای اسلامی عزیزند. می‌شد اسلام به مردم بگوید بروید در زمین صافی بایستید و نماز بخوانید و عبادت کنید؛ در صورتی که به عمارت مسجد دستور داده است؛ «انما یعمر مساجد الله». آبادکردن مسجد ملاک است و تجسم و تجسد خارجی این کار مورد نظر اسلام می‌باشد؛ چون تأثیر بسزایی دارد... (همان، ۱۳۶۸/۴/۲؛ خسروبیگی، ۱۳۹۱: ۹۴)

۳. معماری شاخص

ازجمله اهداف مربوط به امور ساختمانی، معماری و تأسیساتی مساجد در چشم‌انداز ۲۰ ساله مساجد، توجه به محوریت مسجد در برنامه‌های توسعه کشور و تعیین موقعیت و زمین مورد نیاز مساجد در بهترین و مناسب‌ترین مکان‌ها است. (ناظمی و دیگران، ۱۳۸۹: ۱۳۳) همچنین شاخص بودن مساجد تا این اندازه مهم است که رهبر معظم انقلاب می‌فرمایند:

این معماری مسجد همچنانی که در گذشته تاریخ ما وجود داشته، یک معماری شاخصی باشد که در آن نیازها ملاحظه بشود. غرض این است که شما ابتکار به خرج بدهید. (www.khamenei.ir، ۱۳۷۶/۶/۱۶)

در عین خلاقیت و نوآوری، بایستی از تجارب مساجد تاریخی کشور بهره برد. به نظر می‌رسد حدود ابتکار در بنای مساجد تا اندازه‌ای است که بنایی بجز مسجد را به ذهن مخاطب متبادر نکند.

۴. پرداختن به آرایه‌های معنوی و ظاهری

مقام معظم رهبری می‌فرمایند:

عمران مساجد و پرداختن به آرایه‌های معنوی و ظاهری آن، وظیفه همگان است و هر کسی به اندازه توان و همت باید در آن سهیم گردد. (همان، ۲۰ / ۷ / ۱۳۸۹؛ خسروبیگی، ۱۳۹۱: ۹۴)

آرایه‌پردازی در مساجد دارای حدودی است و با آرایه‌پردازی در مزارها متفاوت است. از بیانات رهبری به نظر می‌رسد، در آرایه‌پردازی‌های مساجد، علاوه بر استفاده از هندسه و تناسبات زیبایی‌شناختی، محتوای آنها نیز بایستی دربرگیرنده تعالیم اسلامی باشد و با رعایت اصل سادگی و هماهنگی در عناصر و جزئیات، از تزئینات نابجا و تجمل پرهیز کرد.

۵. عدم الگوگیری و تقلید محض از شرق و غرب

رهبر معظم انقلاب در این زمینه می‌فرمایند:

انقلاب، یک تحول بنیادین بر اساس یک سلسله ارزش‌هاست... البته در نظامی که بر اساس

انقلاب به وجود آمد، ما از شرق و غرب الگو نگرفتیم. این نکته بسیار مهمی است.
(www.khamenei.ir, ۱۳۷۹/۲/۲۳)

از آنجاکه هنر انقلاب، از جمله معماری مساجد بر اساس ارزش‌های انقلاب اسلامی مورد توجه است؛ تقلید از بیگانگان ضمن وجود فرهنگ و تمدن قوی، اشتباه می‌نماید. از جمله استفتائات رهبری این است: «طراحی و ساخت مسجد و تزئینات آن به سبک غربی و بیگانه که یادآور غیرمذهبی یا ضدمذهبی باشد، اگر سبب ترویج فرهنگ بیگانه شود حرام است». (به نقل از ناظمی و همکاران، ۱۳۸۹: ۲۰۱) البته بهره‌گیری از تجربیات جهانی و به ویژه جهان اسلام همراه با نقد و شناخت کافی، در صورتی که تعارضی با اصول اسلامی و ایرانی نداشته باشد؛ قابل توجه است.

سه. اصول سازه‌ای معماری مساجد انقلاب اسلامی

۱. رعایت معیارهای پیشرفته ساخت

از جمله سیاست‌های کلی برنامه چهارم و پنجم توسعه، رعایت معیارهای پیشرفته برای ایمنی بناها و استحکام ساخت و سازها می‌باشد. (همان، ۱۳۸۷/۱۰/۲۱) توجه به ایمنی و استحکام با استفاده از علم و تکنولوژی پیشرفته و بومی، مورد توجه بنیانگذاران انقلاب اسلامی است و بهتر که در ساخت مساجد کشور به این امر پرداخته شود. چراکه علم و تکنولوژی بومی ضمن تحقق موارد بیان شده، نشان دهنده قدرتمندی انقلاب اسلامی ایران است.

۲. مقاوم‌سازی و ایمن‌سازی

مقام معظم رهبری در فهرست خدماتی شوراهای اسلامی به پایداری به معماری ایرانی - اسلامی... و استحکام بناها سفارش کرده‌اند. (همان، ۱۳۸۶/۲/۸؛ شریانی، ۱۳۹۲: ۲۴۹) لذا تمامی اصول فنی بایستی بر اساس ضوابط ایرانی - اسلامی باشد. مساجد امروز باید جوابگوی نیازهای جامعه، با توجه به تکنولوژی و اصول زندگی اجتماعی امروز باشند. از جمله اهداف مربوط به امور ساختمانی، معماری و تأسیساتی مساجد در چشم‌انداز ۲۰ ساله مساجد، تهیه و تدوین معیارها و استانداردهای لازم و رعایت مشخصات و اصول فنی در طراحی، ساخت و نگهداری مساجد و مقاوم‌سازی ساختمان آنان در برابر حوادث طبیعی از قبیل آتش‌سوزی، زلزله و نظایر آنها. و طراحی، ساخت، تعمیر و تجهیز مساجد بر اساس ضوابط اسلامی ایرانی است. (ناظمی و دیگران، ۱۳۸۹: ۱۳۳)

چهار. اصول کارکردی (برنامه‌ای) معماری مساجد انقلاب اسلامی

۱. متناسب با نیازهای کاربران

اولین اصل معماری و خصوصاً در معماری مساجد، توجه به نیازهای کاربران محیط است. تأآنجاکه مقام معظم

رهبری بر این نکته تأکید داشته، می‌فرمایند:

چقدر نوع معماری کنونی ما متناسب با نیازهای ماست؟ چقدر عقلانی و منطقی است...؟
(www.khamenei.ir، ۱۳۹۱/۷/۲۳)

مسجد به قدر کافی ساخته شود و در شهرهای سر راه در همه بیست و چهار ساعت، مسجد باز و آماده وجود داشته باشد. (همان، ۱۳۷۵/۶/۳)

البته امروزه نیازمندی‌های مساجد به تناسب افزایش یافته که با توجه به شرایط کنونی لازم است آن نیازها نیز در ساخت و معماری مساجد لحاظ شود. (ناظمی و دیگران، ۱۳۸۹)

۲. توجه به نیازهای جانبازان و معلولان

توجه به معلولان در طراحی‌های شهری و معماری، اصلی بسیار مهم است. مقام معظم رهبری نیز در توصیه‌های سند چشم‌انداز به بخش اجرایی در قالب ابلاغ سیاست‌های کلی نظام، رعایت نیاز و آسایش جانبازان و معلولان در طراحی فضای شهری و اماکن عمومی و مناسب‌سازی بناها و مراکز خدمات عمومی، با وضعیت جسمی جانبازان و ناتوانان جسمی و حرکتی، منطبق بر معیارهای مطلوب را از اصول مهم در امور معماری و شهرسازی بیان کرده‌اند. (همان، ۱۳۸۹/۱۱/۲۹) لذا این اصل در معماری مساجد بایستی مدنظر قرار گیرد.

۳. توجه به کاربری‌های دیگر علاوه بر کاربری عبادی

مساجد از ابتدا، مهم‌ترین مرکز اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و آموزشی جامعه اسلامی بوده‌اند. مقام معظم رهبری می‌فرمایند:

مسجد فقط برای نماز نیست؛ در مسجد انواع عبادات هست. از جمله آن عبادات، تفکر است... بنابراین مسجد، هم مدرسه است، هم دانشگاه، هم مرکز تفکر و تأمل، هم مرکز تصفیه روح، هم مرکز خلوص و مرکز اتصال بنده به خداست. (همان، ۱۳۷۵/۱۰/۱۹)
مسجد... خلوت انس با خدا و جلوت حشر با مردم، کانون ذکر و معراج معنوی و عرصه علم و جهاد و تدبیر دنیوی؛ جایگاه عبادت و پایگاه سیاست است. (همان، ۱۳۸۹/۷/۲۰)

لذا بایستی در جهت رشد و تعالی انسان، به کاربری‌های دیگر مسجد توجه کرد. این ازجمله مهم‌ترین برنامه‌های مسجد انقلاب اسلامی از ابتدا تاکنون است.

۴. ایجاد اشتیاق به نماز و مسجد

با توجه به اهداف اسلام و نظام اسلامی، ایجاد اشتیاق به مسجد و عبادت، لازمه ماندگاری و حیات مسجد و جامعه اسلامی و حتی جامعه جهانی اسلامی است. رهبر معظم انقلاب در این باره می‌فرمایند:

مساجد و نمازخانه‌ها، پاکیزه و مرتب و رغبت‌انگیز باشد. ... خلاصه در همه‌جا حرکت به سمت نماز و شتافتن به نماز محسوس باشد. (همان، ۱۳۷۰/۷/۱۵)

استفاده از مسجد برای دنیای اسلام فرصتی مغتنم است، چون محور اجتماع مردم است. جاذبه‌های مساجد عبارت‌اند از استفاده از ابزارهای تبلیغی، کتابخانه‌های مطلوب، روش‌های هنری برای تبلیغ مفاهیم دینی و تولید شوق به عبادت از مواردی است که لازم است درباره آن مطالعه شود. (همان، ۱۳۸۷/۵/۳۰)

لذا در کنار نقش امام جماعت و تصرف دل‌ها (به‌ویژه جوانان) بسمت معنویت؛ معماری مسجد می‌تواند نقش بسزایی در جذب و ایجاد شوق به معنویت و مسجد داشته باشد.

۵. اهتمام به سلامت محیط زیست

اهتمام به سلامت محیط زیست از مهم‌ترین اصول معماری است. از توصیه‌های مقام معظم رهبری در سند چشم‌انداز در قالب ابلاغ سیاست‌های کلی نظام، تعیین ابعاد کالبدی شهرها در گسترش افقی و عمودی با تأکید بر هویت ایرانی - اسلامی و با رعایت ملاحظات فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، امنیتی، حقوق همسایگی و امکانات زیربنایی و الزامات زیست محیطی و اقلیمی است. (همان، ۱۳۸۹/۱۱/۲۹) ایشان می‌فرمایند:

جوان مؤمن انقلابی می‌بایست دغدغه حفظ محیط زیست و رفع معضلات و مشکلات آن را در تمام روزها و هفته‌ها و سال‌ها به عنوان یکی از دغدغه‌های همیشگی خود مدنظر داشته باشد. (همان، ۱۳۹۳/۱۲/۱۷)

لذا طراحی مساجد و همچنین نوع عملکرد آنها باید به گونه‌ای باشد که الگوی مناسبی در جهت حفظ و ارتقای پایداری محیط بشمار روند.

۶. توجه به جوانان

حضرت آیت‌الله خامنه‌ای همواره توجه ویژه‌ای به جوانان در همه عرصه‌ها داشته و در این زمینه می‌فرماید:

برای مسجد، جاذبه درست کنید تا بچه‌ها، جوانان و زن و مرد محله، مجذوب مسجد شوند و بیایند. مسجد، پایگاه بسیار مهمی است. (همان، ۱۳۷۱/۸/۲۷)

لذا از آنجاکه اسلام و انقلاب توجه ویژه‌ای به نسل جوان کشور دارد، توجه و جذب جوانان به مهم‌ترین کانون اسلام (مسجد)، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. لکن در حوزه معماری مساجد برای نیل به جذب جوانان با اهداف بیان شده، پژوهشی صورت نگرفته است.^۱

---

۱. مرکز رسیدگی به امور مساجد در برنامه راهبردی عملیاتی خود، سیاست‌هایی اجرایی برای جوان‌سازی مساجد عنوان کرده است. مراجعه شود به: متن جزوه کمیسیون جذب جوانان امور مساجد. (کمیسیون راهکارهای توسعه منابع انسانی و جذب جوانان)

۷. توجه به بانوان

بر اساس جایگاه زن در اسلام، توجه به بانوان در دستور کار انقلاب اسلامی است. برای نمونه رهبر معظم انقلاب در فهرست خدماتی شوراهاى اسلامى فرموده‌اند: «توجه ویژه به بانوان و نیز به جوانان، برجسته شود و همواره مدنظر قرار گیرد». (همان، ۸ / ۲ / ۱۳۸۶؛ شریانی، ۱۳۹۲: ۲۴۸) لکن با وجود پررنگ تر شدن نقش و فعالیت زنان در جامعه پس از انقلاب اسلامی؛ به این مهم پرداخته نشده است.

۸. رعایت حدود شرعی

در آیات و روایات بسیاری به رعایت حدود و ضوابطی در بنای مسجد سفارش شده است، لکن امروزه نظرات متفاوتی برایشان مترتب است. باتوجه به مقتضیات عصر حاضر، فقههای شیعه این موارد را پاسخ داده‌اند. لذا بایستی از فقیه متخصص معماری مشورت گرفت و از برداشت‌های شخصی و غیرعالمانه از آیات و روایات اجتناب کرد. برای نمونه مقام معظم رهبری در استفتائات خود آورده‌اند:

ساختن مناره بلند و دیوار مرتفع شبستان مسجد مانعی ندارد. منتهی افراد و مکلفین باید رعایت حدود شرعی را بنمایند.

طرح مسجد ساده باشد و سادگی طرح ساختمان مسجد به این معناست که تزئیناتی که در کاخ‌ها و خانه‌های قدرتمندان مادی به آنها زینت می‌شود، در مسجد جایز نیست و بکار برده نشود. (به نقل از ناظمی و همکاران، ۱۳۸۹: ۲۰۲)

در بخش راهبردهای معماری مساجد برای این اصل، بتفصیل استفتائات رهبری درمورد راهبردها بیان می‌شود.

ج) راهبردهای معماری مساجد در تراز انقلاب اسلامی و اعتبارسنجی آنها

یک. راهبردهای اصول محتوایی

جدول ۱: راهبردهای «حفظ هویت تاریخی معنوی و هویت بخشی اسلامی - ایرانی»

راهبرد	میانگین	انحراف معیار	بیشینه	کمینه	اعتبار
- بازشناسی نیازهای مادی و معنوی مخاطب	۴/۸۱	۰/۴۰۲	۵	۴	دارد
- هماهنگی با بستر طرح پیرامون بوم، اقلیم، فرهنگ	۴/۴۸	۰/۷۵۰	۵	۳	قبول
- بهره‌گیری از اصول معماری سنتی ایران	۴/۱۹	۰/۶۰۲	۵	۳	قبول
- لیداع و نوآوری	۴/۰۰	۰/۷۷۵	۵	۳	قبول
- بهره‌گیری از نمادها و الگوهای کلیدی تاریخی	۳/۸۱	۰/۷۵۰	۵	۲	بحث

طبق جدول ۱، سطح اجماع بالا در «بازشناسی نیازهای مادی و معنوی مخاطب» نشان از اهمیت و اولویت آن در طراحی مساجد دارد. برای احیای هویت در دنیای معاصر می‌بایست نیازهای مادی و معنوی مخاطب را بازشناسی کرد، محیط را با تمام ویژگی‌های اقلیمی و محیطی آن شناخت و با تکنیک‌ها و

فناوری‌های موجود آشنایی پیدا کرد. (مهدوی‌نژاد و دیگران، ۱۳۸۹: ۱۲۲)

راهبردهای «هماهنگی با بستر طرح»، «بهره‌گیری از اصول معماری سنتی» و «ابداع و نوآوری»، دارای اعتبار قابل قبولی هستند هویت و نوآوری لازمه یکدیگرند. نوگرایی مطلوب، پذیرش اصول و ارزش‌های اصیل و فرهنگی و هویت‌بخش گذشته به همراه تجلی مطابق انسان و نیز بومی نمودن هر آنچه از سایر تمدن‌ها وارد شده و تزاخم با ارزش‌های فرهنگی جامعه ندارد، می‌باشد. (همان: ۱۱۵)

راهبرد «بهره‌گیری از نمادها و الگوهای کالبدی تاریخی» محل اجماع نیست و نیازمند بحث بیشتر است. البته بهره‌گیری از آثار گذشته و سنت در آثار معماری به معنای تکرار و تقلید آثار گذشته نبوده و بر اصول و مبانی نظری و فلسفی که خود نیز در حال تکامل هستند، متمرکز می‌باشد. (نقی‌زاده، ۱۳۷۹: ۹۰)

جدول ۲: راهبردهای «دارای مضمون و معنا به واسطه داشتن پشتوانه فکری و فلسفی»

راهبرد	میانگین	انحراف معیار	بیشینه	کمینه	اعتبار
- بهره‌گیری از اصول فلسفه و حکمت اسلامی	۴/۴۳	۰/۸۱۱	۵	۲	قبول
- بهره‌گیری از اصول معماری سنتی ایران	۴/۱۹	۰/۷۵۰	۵	۳	قبول
- بهره‌گیری از اصول شریعت و طریقت اسلامی	۴/۱۴	۱/۱۹۵	۵	۱	بحث
- بهره‌گیری از اصول انقلابی اسلامی (همچون انتظار و عاشورا)	۳/۸۶	۱/۳۱۵	۵	۱	بحث

جدول ۲ نشان‌دهنده آنست که بهره‌گیری از فلسفه و حکمت اسلامی و اصول معماری ایرانی دارای اجماع قابل قبولی هستند. در شهرهای اسلامی مسجد فرهنگ ساکنان یک مجموعه شهری را مشخص می‌کند. بنابراین طراحان مساجد می‌بایست آشنایی کامل با ارزش‌های جامعه اسلامی و معماری سنتی داشته باشند.

بهره‌گیری از اصول شریعت و طریقت اسلامی با وجود میانگین بالا دارای انحراف معیار قابل توجهی است. لذا با وجود اختلاف نظر، مدافعین این راهبرد قابل توجه بوده و قابل طرح می‌باشد. بهره‌گیری از اصول انقلابی محل اجماع نیست. خان محمدی می‌گوید: «صحبت از اصول انقلاب اسلامی، شعارها و آرمان‌های انقلاب اسلامی بسیار کلی می‌نماید و چگونگی آن مورد سؤال است. شاید ترجمان سبک زندگی ایرانی - اسلامی در حوزه مسجد، راه روشن‌تری برای رسیدن به آرمان‌ها، پیش‌رو گذارد. (مصاحبه حضوری: ۸ / ۲ / ۱۳۹۴)

جدول ۳: راهبردهای «بکارگیری مفاهیم نو و آشنا (بازآفرینی و روزآمدسازی)»

راهبرد	میانگین	انحراف معیار	بیشینه	کمینه	اعتبار
- بهره‌گیری از تکنولوژی و فناوری‌های جدید و موجود	۴/۳۴	۰/۶۲۵	۵	۳	قبول
- بهره‌گیری از اصول و الگوهای معماری سنتی ایران	۴/۰۵	۰/۵۹۰	۵	۳	قبول
- ابداع و نوآوری فرم‌ها	۳/۷۶	۱/۱۳۶	۵	۲	بحث

همان‌گونه که جدول ۳ نشان می‌دهد، بهره‌گیری از تکنولوژی و فناوری‌های نو و در دسترس به همراه بهره‌گیری از اصول و الگوهای معماری ایرانی، برای اصل بازآفرینی و روزآمدسازی، قابل قبول هستند.

اما در ابداع و نوآوری فرم‌ها اتفاق نظر وجود ندارد. به عنوان نمونه حمزه نژاد و عربی می‌گویند:

خلاقیت و نوآوری از اصول اساسی معماری اسلامی و طراحی مساجد است. اما این شکل

بدیع باید حاوی معانی عمیق مسجد و عبادت باشد و حد مجاز این دگرگونی‌های شکلی تا جایی است که این مفاهیم حفظ گردد. (حمزه‌نژاد و عربی، ۱۳۹۳: ۵۵)

از نتایج، این طور بر می‌آید که عده‌ای از خبرگان در ابداع فرم مساجد نگرانی دارند.

جدول ۴: راهبردهای «هنر معماری متعهد»

راهبرد	میانگین	انحراف معیار	بیشینه	کمینه	اعتبار
- توجه به پژوهشهای بنیادی در عرصه‌های مختلف طراحی مساجد	۴/۶۲	۰/۵۹۰	۵	۳	قبول
- توجه به معماری تاریخ ایران اسلامی	۴/۴۳	۰/۶۷۶	۵	۳	قبول
- عدم پیکارگیری الگوهای معماری بیگانه	۴/۳۳	۱/۰۱۷	۵	۱	بحث
- آموزش معماری متعهد در دانشگاه‌ها و تربیت معماران متعهد	۴/۲۴	۱/۰۹۱	۵	۱	بحث

طبق جدول ۴ توجه به «پژوهش‌های بنیادی مسجد» و «معماری تاریخ ایران اسلامی»، قابل قبول هستند. بعد از انقلاب هرچند طیف معماران معتقد و متعهد افزایش چشمگیری یافت، اما بی‌توجهی به پژوهش‌ها و تحقیقات بنیادی در عرصه‌های مختلف طراحی مساجد سبب شد حتی گام‌های مناسبی در جهت طراحی معماری مساجد متناسب با شرایط جامعه امروزی برداشته نشود. (شاهرودی، ۱۳۷۸: ۴۶۶)

خان‌محمدی در کنار راهبردهای بالا، زمینه‌سازی برای ترویج الگوهای خوب پروژه‌های معاصر مسجد را پیشنهاد می‌کند. (مصاحبه حضوری: ۸ / ۲ / ۱۳۹۴) اما «عدم استفاده از الگوهای بیگانه» و «آموزش و تربیت معماران متعهد» با وجود میانگین خوب، دارای انحراف معیار قابل توجه بوده و غیر اجماعی محسوب می‌شوند. به نظر می‌رسد دیدگاه‌های مدرن‌تری در این بین وجود دارد.

جدول ۵: راهبردهای «توجه به روح و روان مخاطبان محیط»

راهبرد	میانگین	انحراف معیار	بیشینه	کمینه	اعتبار
- ایجاد آرامش روحی و رفع اضطراب توسط فضای معنوی (استفاده از فرم، نور و رنگهای آرامش بخش و شادی آفرین در عین سادگی)	۴/۷۶	۰/۴۳۶	۵	۴	قبول
- ایجاد امنیت و حریم‌های فیزیکی، صوتی...	۴/۷۱	۰/۴۶۳	۵	۳	قبول
- ایجاد حس‌تعلق به مکان با خوانایی، معناداری و جهت داری محیط	۴/۷۱	۰/۵۶۱	۵	۴	قبول
- استفاده از عناصر طبیعی همچون آب و ...	۴/۵۲	۰/۷۵۰	۵	۳	قبول
- تنظیم شرایط محیطی (توجه به اقلیم و سیستم‌های انرژی)	۴/۳۸	۰/۶۶۹	۵	۳	قبول

تمامی راهبردهای جدول ۵ مورد توافق خبرگان قرار گرفتند. «ایجاد آرامش توسط فضای معنوی...»، «رعایت امنیت و حریم‌ها» و «ایجاد حس‌تعلق به مکان» به ترتیب دارای اولویت هستند. مسجد هم به لحاظ ذهنی و هم به لحاظ عینی در تقویت امنیت اجتماعی در شهرهای اسلامی نقش داشته است. مسجد محلی برای رفع نگرانی‌ها و مداوای امراض روحی و روانی بشمار می‌رود. این آرامش روحی متأثر از محیط معنوی مسجد است. (آموزگار، ۱۳۹۰: ۷۲) حس‌تعلق به مکان نیز یکی از معیارهای کیفیت محیط است که در طول زمان مساجد نقش مؤثری در این زمینه ایفا نموده‌اند.

راهبردهای «استفاده از عناصر طبیعی و تنظیم شرایط محیطی» اولویت‌های بعدی هستند. علاوه بر جنبه‌های ظاهری از قبیل زیباسازی محیط و ارتقای کاربردی طبیعت، تأکید عمده بر معنای نمادین طبیعت و عناصر طبیعی نقش تذکردهی انسان و ارتقای کیفی محیط را دارد. (همان: ۲۵۲)

دو. راهبردهای اصول کالبدی

جدول ۶: راهبردهای «زیبایی»

راهبرد	میانگین	انحراف معیار	بیشینه	کمینه	اعتبار
- سازماندهی فضایی داخل و خارج بنا	۴/۸۱	۰/۴۰۲	۵	۴	دارد
- استفاده از تناسبات و هندسه	۴/۷۱	۰/۴۶۳	۵	۱	قبول
- پرهیز از بیهودگی و تجمل	۴/۵۷	۰/۹۲۶	۵	۴	قبول
- استفاده رمزگونه از عناصر طبیعی (همچون رنگ، نقش، نور)	۴/۳۳	۰/۷۳۰	۵	۲	قبول
- استفاده از عناصر طبیعی (مانند آب و...)	۴/۲۴	۰/۹۴۴	۵	۲	قبول

طبق جدول ۶ نتایج نظرات خبرگان نشان از اجماع راهبردها دارد. به ویژه «سازماندهی فضایی در داخل و خارج بنای مسجد» و «هندسه و تناسبات» به ترتیب از مهم‌ترین راهبردهای کالبدی مساجد هستند. بهره‌گیری از هندسه ساده و شکل‌های مربع و مستطیل برای خوانایی بیشتر فضاها، بهره‌گیری از تناسبات زیباشناختی در هندسه پلان و نماهای اصلی، مردموار کردن کالدها، سازماندهی فضایی مکانی، استفاده از رنگ و نور و طبیعت در حدود شرعی مسجد و محوطه اطراف آن؛ در ایجاد حس زیبایی و لطافت مؤثرند. (رنجبر کرمانی، ۱۳۸۵: ۳۸۰ - ۳۷۹)

جدول ۷: راهبردهای «گسترش و آشکارسازی نمادها و نشانه‌های اسلامی»

راهبرد	میانگین	انحراف معیار	بیشینه	کمینه	اعتبار
- استفاده از فرمهای جدید با الهام از فرمهای گذشته	۴/۳۸	۰/۸۰۵	۵	۲	قبول
- استفاده از گره‌های هندسی گذشته معماری مساجد	۴/۰۰	۰/۸۹۴	۵	۱	قبول
- استفاده از فرمها و موتیوهای خلاقانه در تزیینات	۳/۹۵	۰/۹۲۱	۵	۲	بحث

بنابر جدول ۷ نتایج حاکی از آن است که در بکارگیری «فرمهای نو با الهام از فرمهای گذشته» و «گره‌های هندسی» توافق آراء وجود دارد. مساجد و مراکز مذهبی در کنار نهادهای فرهنگی باید با شکوه‌ترین و برجسته‌ترین نماد شهرهای اسلامی بوده و در عین حال عظمت را با لطافت و سادگی توأم نمایند. (نقره‌کار و دیگران، ۱۳۸۷: ۵۲۹)

در «فرم‌ها و موتیوهای خلاقانه تزیینات» عدم توافق وجود دارد. این بحث نشان از تفاوت دیدگاه‌های سنتی‌تر و مدرن‌تر بین خبرگان است. در این بین نقره‌کار به بهره‌گیری از آرایه‌های کلامی و خط اشاره دارد و

خان محمدی، توجه به رابطه ضروری بین مصالح، فن ساخت، محل بکارگیری و الگوهای شکلی عناصر و تزئینات معماری مساجد، را پیشنهاد می‌کند. (مصاحبه حضوری: ۸ / ۲ / ۱۳۹۴)

جدول ۸: راهبردهای «معماری شاخص»

راهبرد	میانگین	انحراف معیار	بیشینه	کمینه	اعتبار
- مناسب‌ترین مکان‌یابی در تعیین موقعیت بنای مسجد (برای مثال در کنار خیابان‌ها و کوچه‌های اصلی و ورودی شاخص و خوانا)	۴/۸۶	۰/۳۵۹	۵	۴	دارد
- محوریت مساجد در طراحی سایر بناهای منطقه	۴/۴۸	۰/۸۱۴	۵	۲	قبول
- رعایت نظام ارتفاعی با توجه به ویژگی‌های شهر	۴/۲۸	۰/۶۴۴	۵	۳	قبول

نتایج جدول ۸ سطح اجماعی بالایی را نشان می‌دهد. به ویژه «مناسب‌ترین مکان‌یابی در موقعیت بنای مسجد» از اهمیت و اولویت برخوردار است. مسجد به عنوان فضایی عمومی و اصلی در شهرهای اسلامی می‌بایست شاخص بوده و از دید مناسب برخوردار باشد. (ناظمی و دیگران، ۱۳۸۹)

محوریت مساجد در طراحی بناهای منطقه، مهم و دارای توافق قابل قبولی است. مساجد عمدتاً در نقاط کلیدی، حساس و پرازدحام شکل گرفته و باتوجه به قرارگیری آنها در سلسله‌مراتب شهری، از خوانایی و نمایانی برخوردار بوده‌اند. (کرمی و دیگران، ۱۳۸۹: ۵۰۶) لذا توزیع متناسب مساجد و قابلیت دسترسی به آنها بسیار مهم است.

رعایت نظام ارتفاعی، از دیگر راهبردهای دارای توافق است. بهزادفر در این باره می‌گوید:

مساجد نباید با عناصر فضایی و توده کاربری تجاری درهم آمیخته شوند و برای تشخیص مسجد بایستی علاوه بر موارد بالا با تفاوت در نظام ارتفاعی، مسجد را شاخص قرار داد. (بهزادفر، ۱۳۷۸: ۱۲)^۱

جدول ۹: راهبردهای «پرداختن به آرایه‌های معنوی و ظاهری»

راهبرد	میانگین	انحراف معیار	بیشینه	کمینه	اعتبار
- ایجاد نقوش خلاقانه از گره‌های سنتی	۴/۰۵	۰/۷۴۰	۵	۳	قبول
- استفاده از آرایه پردازی (منبت کاری، آجرکاری و ...) سنتی در حدود شرعی به وسیله تکنیک‌های جدید	۳/۸۶	۰/۷۹۳	۵	۲	بحث

طبق جدول ۹ با اینکه ایجاد نقوش خلاقانه از گره‌های سنتی مورد قبول است؛ در آرایه‌پردازی در حدود شرعی با تکنیک‌های جدید، بحث وجود دارد. به علت تحریم مجسمه‌سازی و صورت‌گری در اسلام، هنرمندان مسلمان در تزئینات معماری به ویژه مساجد، دست به ابداع طرح‌های هنرمندانه‌ای در شاخه‌های کاربردی چون: منبت کاری، کاشی کاری، میناکاری، حجاری، گچبری و کتیبه‌های خطی قرآنی زدند. (شکاری،

۱. برای مطالعه بیشتر مراجعه شود به: (نقره‌کار و دیگران، ۱۳۸۷).

۱۳۸۱: ۴۵) همچنین در طراحی مساجد رعایت اصل سادگی، وقار، هماهنگی مواد و مصالح و عناصر و جزئیات و پرهیز از آرایه‌های نامناسب و تزئینات نابجا، از اصول اولیه معماری آن است. لکن در این بین تفسیرهای مدرن‌تر، سنتی‌تر و فقهی‌تر دیده می‌شود.

جدول ۱۰: راهنماهای «عدم الگوگیری و تقلید محض از شرق و غرب»

راهنما	میانگین	انحراف معیار	بیشینه	کمینه	اعتبار
- بهره‌گیری از اصول و الگوهای معماری سنتی ایران	۴/۱۴	۱/۱۹۵	۵	۱	بحث
- عدم استفاده از نمادها و معماری بیگانه‌ها	۴/۱۴	۱/۴۹۳	۵	۱	بحث
- عدم بکارگیری مکتب‌های غربی و شرقی	۳/۸۶	۱/۵۹۰	۵	۱	بحث

همان‌گونه که در جدول ۱۰ ملاحظه می‌شود، بهره‌گیری از اصول و الگوهای معماری سنتی ایران و عدم استفاده از نمادها و معماری بیگانگان با وجود میانگین خوب دارای انحراف معیار قابل توجه هستند. لذا قابل طرح بوده، ولی مخالفینی نیز دارند. عدم بکارگیری مکتب‌های غربی و شرقی نیز از توافق لازم برخوردار نیست. در این بین، شناخت نقد تحلیلی و بهره‌گیری از تجربیات جهانی و به‌خصوص جهان اسلام نیز پیشنهاد شده است. (مصاحبه حضوری: ۸ / ۲ / ۱۳۹۴)

از شکل‌ها و طرح‌های وارداتی و بی‌هویت نیز نباید در عرصه معماری مساجد استفاده کرد. (شکاری، ۱۳۸۱: ۴۵) به‌رحال فرم و ظاهر مساجد نباید القاکننده بینش و مکتبی غیر از دین اسلام باشد.

سه. راهنماهای اصول سازه‌ای

جدول ۱۱: راهنماهای «رعایت معیارهای پیشرفته ساخت»

راهنما	میانگین	انحراف معیار	بیشینه	کمینه	اعتبار
- استفاده از فناوری‌های نوین در تأسیسات	۴/۶۷	۰/۴۸۳	۵	۴	قبول
- استفاده از فناوری‌های نوین در سازه	۴/۴۳	۰/۸۱۱	۵	۳	قبول
- استفاده از فناوری‌های نوین در معماری و تزئینات	۴/۰۵	۰/۷۴۰	۵	۳	قبول

نتایج جدول ۱۱ حاکی از آنست که استفاده از فناوری‌های نوین در تأسیسات، سازه، معماری و تزئینات به ترتیب توسط خبرگان دارای اعتبار قابل قبولی هستند. روش‌های پیشرفته ساخت در احداث بناها در کنار هویت و توجه به مضمون؛ با توجه به اهمیت پیشرفت تکنولوژی و علم در اسلام و انقلاب، ازجمله شاخصه‌های معماری مساجد انقلاب اسلامی پیشنهاد می‌شود.

جدول ۱۲: راهنماهای «مقاوم‌سازی و ایمن‌سازی»

راهنما	میانگین	انحراف معیار	بیشینه	کمینه	اعتبار
- رعایت اصول ایمنی و استحکام	۴/۹۵	۰/۲۱۸	۵	۴	دارد
- رعایت اصول فنی ساخت	۴/۸۶	۰/۴۷۸	۵	۳	قبول

طبق نظرات خبرگان در جدول ۱۲، رعایت اصول ایمنی و استحکام از جمله نیازهای کلیدی و بسیار مهم بنای مساجد است. عایت اصول فنی نیز از سطح اجماعی بالایی برخوردار است. خان محمدی در تأیید راهبردها؛ بهینه‌سازی، کاهش هزینه و افزایش دوام را پیشنهاد می‌کند. (مصاحبه حضوری: ۱۳۹۴/۲/۸)

چهار. راهبردهای اصول کارکردی

جدول ۱۳: راهبردهای «متناسب با نیازهای کاربران»

راهبرد	میانگین	انحراف معیار	بیشینه	کمینه	اعتبار
- در نظر گرفتن فضاهای اصلی مورد نیاز همچون وضوخانه، شبستان و ...	۴/۸۱	۰/۴۰۲	۵	۴	دارد
- تناسب مقیاس کارکردی کاربری‌ها در مکان‌یابی با مقیاس و ظرفیت مکان	۴/۷۱	۰/۵۶۱	۵	۳	قبول
- در نظر گرفتن فضاهای فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و آموزشی همچون کتابخانه، کلاسهای آموزشی، سالن‌های مناسبها و...	۴/۴۳	۰/۷۴۶	۵	۳	قبول
- ۲۴ ساعته باز بودن مسجد با تمهیدات لازم	۴/۳۸	۰/۷۴۰	۵	۲	قبول

نتایج نظرات خبرگان در جدول ۱۳ نشان از اجماع راهبردها دارد. فضاهای اصلی همچون شبستان و وضوخانه و... در اولویت قرار دارد. سپس تناسب مقیاس کارکردی کاربری‌ها در مکان‌یابی با مقیاس و ظرفیت مکان و در نظر گرفتن فضاهای جانبی اولویت‌های مهم می‌باشد. لذا هر فضا، عنصر، آرایه و نشانه در مسجد بایستی با توجه به نیازهای مراجعین و هماهنگ با کل مجموعه در موقعیت مناسب خود و با در نظر گرفتن مسائل شرعی قرار گیرد.

مساجد بایستی به تعداد کافی با در نظر گرفتن ریز فضاهای مورد نیاز از جمله شبستان و وضوخانه و... تا کاربری‌های دیگری همچون کتابخانه و فضاهای آموزشی و...، حتی‌المقدور ۲۴ ساعته باز باشند. مدیریت زمانی فضاها و عدم وجود کاربری‌های مزاحم یا در شکل نامناسب در جوار مساجد نیز دارای اهمیت است. (همان)

جدول ۱۴: راهبردهای «توجه به نیازهای جانبازان و معلولان»

راهبرد	میانگین	انحراف معیار	بیشینه	کمینه	اعتبار
- سرویس‌های بهداشتی معلول	۴/۹۰	۰/۳۰۱	۵	۴	دارد
- تسهیل رفت و آمد آنها با استفاده از بافت مناسب در کف و دیوارها	۴/۸۶	۰/۳۵۹	۵	۴	دارد
- رمپ و آسانسور	۴/۸۶	۰/۳۵۹	۵	۴	دارد

طبق جدول ۱۴ تمامی راهبردهای پیشنهادی برای این اصل از سطح اجماعی بسیار بالایی برخوردارند که به ترتیب در جدول بالا آمده است. تسهیل رفت و آمد و زندگی فرد معلول یا جانباز در کالبد معماری و توجه به ایشان در طراحی‌های شهری و معماری از جمله مساجد، بسیار مهم است.

جدول ۱۵: راهبردهای «توجه به کاربری‌های جانبی علاوه بر کاربری عبادی»

راهبرد	میانگین	انحراف معیار	بیشینه	کمینه	اعتبار
- در نظر گرفتن کاربری‌های فرهنگی سیاسی اجتماعی علمی اقتصادی و فضای مورد نیاز برای آنها + حیاط و فضای باز شهری.	۴/۵۲	۰/۶۸۰	۵	۳	قبول
- سازمندی فضایی برای این کاربری‌ها	۴/۴۳	۰/۶۷۶	۵	۳	قبول

در جدول ۱۵ نتایج اعتبارسنجی نشان می‌دهد، در نظر گرفتن کاربری‌های جانبی و سازمان‌دهی فضایی آنها دارای سطح اجماعی خوبی هستند.

به تعبیر نقی‌زاده، غالب مساجد، به ویژه مساجد احداث شده دهه‌های گذشته، بندرت می‌توانند پاسخگوی نیازهای اجتماعی باشند و غالباً با کمبود فضا مواجه بوده و ارتباط فضاها و فعالیت‌های مختلف از یک نظم و هماهنگی منطقی برخوردار نیستند. در طراحی‌های جدید بایستی نقش اصلی و محوری به مسجد واگذار و سایر فعالیت‌ها با رعایت سلسله‌مراتب و هماهنگی حول آن استقرار یابند. (نقی‌زاده، ۱۳۸۹: ۱۴۱ - ۱۴۰)

جدول ۱۶: راهبردهای «ایجاد اشتیاق به نماز و مسجد»

راهبرد	میانگین	انحراف معیار	بیشینه	کمینه	اعتبار
- توجه به رعایت بهداشت (مسجد به عنوان نظیف‌ترین بنای شهر)	۴/۸۶	۰/۳۵۹	۵	۴	دارد
- دارای رولپت فضایی صحیح و سازمندی فضایی	۴/۷۶	۰/۵۳۹	۵	۴	قبول
- دارای ترکیب بصری خوشایند (زیبایی و تناسب) در عین سادگی	۴/۶۷	۰/۴۸۳	۵	۳	قبول

به ترتیب سطح اجماع راهبردهای جدول ۱۶: توجه به رعایت پاکیزگی و بهداشت، روابط فضایی صحیح و ترکیب بصری خوشایند در عین سادگی بسیار خوب و در ایجاد شوق به فضای قدسی مسجد مؤثر هستند.

جدول ۱۷: راهبردهای «اهتمام به سلامت محیط زیست»

راهبرد	میانگین	انحراف معیار	بیشینه	کمینه	اعتبار
- هماهنگی با اقلیم منطقه	۵/۰۰	۰/۰۰۰	۵	۵	دارد
- استفاده از انرژی‌های پاک	۴/۶۲	۰/۵۹۰	۵	۳	قبول

طبق جدول ۱۷ تمامی خبرگان بدون استثنا در هماهنگی با اقلیم منطقه اتفاق نظر دارند. این راهبرد از مهم‌ترین اصول معماری و از جمله در طراحی مساجد است. استفاده از انرژی‌های پاک نیز از سطح اجماعی خوبی برخوردار است.

لذا ارزش دادن به طبیعت برای حفظ و ارتقای محیط طبیعی با استفاده از انرژی‌های پاک، استفاده از طبیعت در حدود شرعی و هماهنگی کالبد مسجد با اقلیم منطقه، از جمله راهکارهای اسلامی است که پیشنهاد می‌شود مساجد به آن اهتمام ورزند.

جدول ۱۸: راهبردهای «توجه به جوانان»

راهبرد	میانگین	انحراف معیار	بیشینه	کمینه	اعتبار
- در نظر گرفتن فضاهایی برای کاربری‌های علمی، آموزشی، ورزشی، فرهنگی و سیاسی	۴/۴۳	۰/۸۱۱	۵	۳	قبول
- استفاده از تکنولوژی‌های روز	۳/۹۵	۰/۸۰۵	۵	۲	بحث
- بکارگیری فرم‌ها و مصالح نو و استفاده از رنگ و نور در جهت ایجاد محیطی پرامید و جدید	۳/۹۰	۱/۰۴۴	۵	۲	بحث

نتایج اعتبارسنجی در جدول ۱۸، سطح اجماع قابل قبولی را برای در نظر گرفتن فضاهایی با کاربری‌های علمی، ورزشی و... برای جوانان نشان می‌دهد. اما سطح اجماع در استفاده از تکنولوژی‌های روز و بکارگیری فرم‌ها و مصالح نو و رنگ و نور در جهت ایجاد فضایی پرامید، کمی پایین‌تر از سطح قابل قبول است. با این همه به نظر می‌رسد؛ استفاده از تکنولوژی و نوآوری‌ها در حدود شرعی، همراه با در نظر گرفتن معانی عمیق و اصول ثابت مسجد ایرانی اسلامی و شرایط زمانی و مکانی؛ در بینش عقلانیت اسلامی، کاملاً پذیرفته شده است.

جدول ۱۹: راهبردهای «توجه به بانوان»

راهبرد	میانگین	انحراف معیار	بیشینه	کمینه	اعتبار
- در نظر گرفتن فضایی امن و شاد برای کودکان آنها	۴/۶۷	۰/۵۷۷	۵	۳	قبول
- در نظر گرفتن فضایی برای فعالیتهای فرهنگی سیاسی اجتماعی و آموزشی و...	۴/۶۷	۰/۷۹۶	۵	۲	قبول
- در اختیار گذاشتن فضای کافی و مناسب اقامه نماز با دسترسی آسان و حتی‌المقدور عدم شستن بالکنی	۴/۵۷	۰/۶۷۶	۵	۳	قبول

بنابر جدول ۱۹ نتایج نظرات خبرگان نشان از توافق بالای راهبردها دارد و به ترتیب سطح اجماع خوبی در نظر گرفتن فضایی امن و شاد برای کودکان، فضایی برای فعالیت‌های جانبی بانوان و در اختیار گذاشتن فضای کافی و مناسب برای اقامه نماز ایشان مشاهده می‌شود.

جدول ۲۰: راهبردهای «رعایت حدود شرعی»

راهبرد	میانگین	انحراف معیار	بیشینه	کمینه	اعتبار
- رعایت سادگی- نهی از نقاشی و عکس	۴/۷۱	۰/۹۵۶	۵	۱	قبول
- ورود و خروج در جهت مقابل قبله	۴/۵۲	۰/۷۵۰	۵	۲	قبول
- ساختن محرابی ساده و کم‌عمق در جهت قبله	۴/۱۹	۰/۹۸۱	۵	۱	قبول
- نهی از مقصوره‌سازی (گنبدخانه)- بلند نساختن دیوار- کنگره‌دار نکردن- بلند نساختن مناره	۳/۷۶	۱/۱۳۶	۵	۱	بحث
- نهی از ستون‌های عریض	۳/۴۸	۱/۲۰۹	۵	۱	بحث
- نهی از درختکاری	۳/۱۰	۱/۱۳۶	۵	۱	بحث

بنابر جدول ۲۰؛ رعایت سادگی و عدم نقاشی و عکس از اولویت‌های مهم طراحی و ساخت مساجد انقلاب اسلامی است. ورود و خروج در جهت مقابل قبله و ساختن محرابی ساده و کم‌عمق در جهت قبله نیز دارای توافق خوب و قابل قبولی می‌باشند. ولی راهبردهای نهی از مقصوره‌سازی (گنبدخانه) و کنگره‌دار کردن، بلند نساختن دیوار و مناره، درخت‌کاری و نهی از ستون‌های عریض محل اجماع نیستند. البته گاهی ستون‌های عریض مسجد، مانع اتصال صفوف نمازگزاران می‌شود، لذا بهتر آن است

که در ساختن مسجد، ستون‌ها و دیوارهای بین شبستان‌ها را به گونه‌ای بنا کنند، که مانع اتصال صفوف نباشد. نتایج حاکی از آن است که برخی خبرگان نگرشی فقهی‌تر، برخی مدرن‌تر و تعدادی سنتی‌تر دارند. برای تدقیق و اعتبار بیشتر بحث، در جدول زیر پاسخ مقام رهبری برای اهمّ راهبردهای جدول بالا آورده شده است.

جدول ۲۱: استفتائات مقام معظم رهبری برای راهبردهای «رعایت حدود شرعی»:

راهبرد	استفتا از مقام معظم رهبری
استفاده از نقوش و نقاشی و عکس	<ul style="list-style-type: none"> - وجود هر آنچه تمرکز نمازگزاران را به هم می‌زند در مسجد، نامناسب است. (استفتائات جدید، بی‌تا)۲ - طراحی و ساخت مسجد و تزئینات آن به سبک غربی و بیگانه که یادآور غیرمذهبی یا ضدمذهبی باشد اگر سبب ترویج فرهنگ بیگانه شود حرام است (استفتائات رهبری به نقل از ناظمی و همکاران، ۱۳۸۹: ۲۰۱).
ملاک و میزان بلندی دیوار و بلندی مناره	<ul style="list-style-type: none"> - ساختن مناره بلند و دیوار مرتفع شبستان مسجد مانعی ندارد منتهی افراد و مکلفین باید رعایت حدود شرعی را بنمایند (استفتائات رهبری به نقل از ناظمی و همکاران، ۱۳۸۹: ۲۰۲). - ساخت مناره هایی که بلندتر از سقف مسجد باشند، شرعاً مکروه است. مناره (محلّ اذان گفتن) باید همسطح خود مسجد یا پایین‌تر از آن باشد. مناره های امروزی، در واقع مناره نیستند و کارکرد مناره را ندارند؛ لذا از مصادیق بارز اسراف هستند. گنبدهای امروزی هم همین حکم را دارند. سابقاً گنبدها کارکرد صوت رسانی و تهویه داشتند، اما امروزه صرفاً عناصری تزئینی اند. لذا مناره و گنبد، به هیچ وجه از عناصر معماری اسلامی نیستند. (استفتائات جدید، بی‌تا).
ملاک و میزان سادگی مسجد	طرح مسجد ساده باشد و سادگی طرح ساختمان مسجد به این معناست که تزئیناتی که در کاخ ها و خانه‌های قدرتمندان مادی به آنها زینت می‌شود در مسجد جایز نیست و بکاربرده نشود (استفتائات رهبری به نقل از ناظمی و همکاران، ۱۳۸۹: ۲۰۲).
وجود محراب و سادگی و عمق کم آن	از مورد بالا (سادگی مسجد) می‌توان نتیجه گرفت.
مقصوره‌سازی (گنبدخانه ...)	از دو مورد بالا (سادگی مسجد و بلندی)، می‌توان نتیجه گرفت.
استفاده از کنگره در مسجد یا بالای دیوار آن	اگر منافات با شأن مسجد و یا جهت وقف نداشته باشد، حرام نیست (استفتا نگارنده، ۱۳۹۵).
ورود و خروج افراد به فضای نماز در مسجد، از جهت مقابل قبله	لازم نیست. (استفتا نگارنده، ۱۳۹۵)
کاشت درخت و یا درختکاری (در صحن یا حیاط) مسجد	اگر منافات با شأن مسجد و یا جهت وقف نداشته باشد، حرام نیست (استفتا نگارنده، ۱۳۹۵).

د) نتایج مباحث و اعتبارسنجی راهبردها

بنابر جداول و تشریح نتایج آنها ۵۲ راهبرد، معتبر و قابل قبول (محل اجماع) ارزیابی شدند. لکن ۱۶ راهبرد غیراجماعی وجود دارد؛ قرائت‌های مختلفی نیز برای مساجد در تراز انقلاب اسلامی وجود دارد که در هریک، حجم پاسخ‌ها به سمت گزینه‌هایی مورد بحث، جهت‌گیری شد. از خلال آنها وجود الگوهای متفاوتی شناسایی می‌شود: دو تفسیر قابل طرح را می‌توان الگوی عرف‌گراتر (که بر عرف مردم تأکید بیشتر دارند و شامل عرف نوین و عرف سنتی یا تاریخی است) و الگوی فقه‌گراتر (که بر حساسیت‌های دینی تأکید بیشتر دارند) دانست. لازم به ذکر است بین الگوی نو و سنتی در عرصه جهانی، با الگوی عرف نوین یا سنتی انقلاب اسلامی، فرق‌های قابل توجهی وجود دارد که اهمّ آنها را می‌توان در راهبردهای استخراج شده، مشاهده کرد. راهبردهای غیر اجماعی و الگوی تأکیدگر آن در جدول ۲۲ آمده است.

جدول ۲۲: تفسیرهای برآمده از راهبردهای غیراجماعی در اختلاف نظر سنجی خبرگان

اصل (محتوایی، کالبدی، برنامه ای و سازه‌ای)	راهبردهای غیراجماعی	تفسیر عرف - گرای نوین	تفسیر عرف - گرای سنتی	تفسیر فقه‌گرا
حفظ هویت تاریخی معماری و هویت بخشی انقلابی اسلامی ایرانی دارای مضمون و معنا به واسطه داشتن	- بهره‌گیری از نمادها و الگوهای کالبدی تاریخی		*	
	- بهره‌گیری از اصول شریعت و طریقت اسلامی	*		*
	- بهره‌گیری از اصول انقلابی اسلامی (همچون مفهوم انتظار و الگوهای عاشورایی)	*		
یکارگیری مفاهیم نو و آشنا (باز آفرینی و روزآمدسازی)	- ابداع و نوآوری فرم‌ها	*		
هنرمعماری متعهد	- عدم یکارگیری الگوهای معماری پیگانه	*		
	- آموزش معماری متعهد در دانشگاه‌ها و تربیت معماران متعهد	*		
عدم الگوگیری تقلید محض از شرق و غرب	- بهره‌گیری از اصول و الگوهای معماری سنتی ایران	*	*	
	- عدم استفاده از نمادها و معماری پیگانگان	*	*	*
	- عدم یکارگیری مکتب‌های غربی و شرقی	*	*	*
گسترش و آشکارسازی نمادها و نشانه‌های اسلامی	- استفاده از فرم‌ها و موتیوهای خلافتانه در تزئینات	*		
پرداختن به آرایه‌های منوی و ظاهری	- استفاده از آرایه پردازی (تمت کاری، اجرکاری و ...) سنتی در حدود شرعی به وسیله تکنیک‌های جدید	*		
رعایت حدود شرعی	- نهی از مقصورسازی (گتیدخانه ...) - پلند نساختن دیوار - کتیره دار نکردن - پلندناختن متاره			*
	- نهی از درختکاری			*
	- نهی از ساختن ستون‌های عریض			*
توجه به جوانان	- یکارگیری فرم‌ها و مصالح نو و استفاده از رنگ و نور در جهت ایجاد محیطی پر امید و جدید	*		
	- استفاده از تکنولوژی‌های روز	*		

طبق جدول، اولویت با رویکرد عرف‌گرای نوین انقلاب اسلامی است و ۴۵ درصد از راهبردهای غیراجماعی را شامل می‌شود. سپس رویکرد فقه‌گرا ۳۰ درصد و رویکرد عرف‌گرای سنتی انقلاب اسلامی ۲۵ درصد از راهبردهای قابل بحث را دربرمی‌گیرند. با توجه به اینکه فقه‌گرایان، حساسیت فرم‌های تاریخی را ندارند، به تفسیر عرف‌گرای نوین نزدیک‌ترند؛ لذا تفسیر عرف‌گرای تاریخی از مسجد انقلاب اسلامی در سطح سوم از قبول خبرگان است. مسجد در رویکرد عرف‌گرای نوین، دارای نوآوری در فرم، بر اساس مفاهیم عبادت و مسجد و با تکنولوژی پیشرفته مورد نظر است و در نگرش عرف سنتی، به فرم‌ها و آرایه‌پردازی‌های تاریخی مساجد توجه می‌شود. منظور از دیدگاه فقه‌گراتر، فقه پویای انقلاب اسلامی نیست. در این نگرش مساجد بسیار ساده، معمولاً بدون گنبد و مناره، با رعایت دقیق حدود برآمده از آیات، روایات و بدون تکنولوژی روز مدنظر می‌باشند. لکن هیچ‌یک از سه رویکرد در عین آن که کامل نیست، خارج از مسجد در تراز انقلاب اسلامی نیز نمی‌باشد و هر سه به فقه مسجد توجه دارند. تنها در رویکرد فقه‌گرا، حساسیت بیشتری در راهبردهای پیشنهادی، حدود شرعی مشاهده می‌شود. البته در بین معماران، گرایش‌های ترکیبی از این سه تفسیر نیز وجود دارند.

در این بین مساجدی که تنها تقلید فرمی محض از مساجد گذشته دارند، یا کاملاً مدرن و بی‌هویت بنا می‌شوند، یا با ترکیبی نازیبا از تقلید نابجای فرم‌های سنتی با مصالح و سازه مدرن بنا شده‌اند، در تراز مسجد انقلاب اسلامی قرار نمی‌گیرند. مسجد در تراز انقلاب اسلامی؛ شامل تمام شاخص‌های سادگی و تشخص،

نوآوری فرم، بر اساس تفکر و اندیشه اسلام و انقلاب، فقهی پویا، اصول معماری گذشته، منطبق با تکنولوژی پیشرفته و بومی، احترام به محیط زیست و با توجه به تمامی نیازهای مخاطبان خود؛ بطور همزمان می‌باشد.

نتیجه

طبق بیانات و ابلاغات مقام معظم رهبری و اهداف سند چشم‌انداز در حوزه معماری و شهرسازی و به خصوص مساجد، ۵ اصل محتوایی، ۵ اصل کالبدی، ۸ اصل برنامه‌ای و ۲ اصل سازه‌ای؛ برای معماری مساجد اسلامی - ایرانی تبیین گردید. راهنماهای معماری برای هریک پیشنهاد؛ و با اعتبارسنجی خبرگان معماری این حوزه، (۵۲ راهبرد معادل ۷۶ درصد، اجماعی و ۱۶ راهبرد معادل ۲۴ درصد، قابل بحث) ارزیابی و تشریح شدند. به طور کلی نتایج پژوهش حاکی از آن است که مسجد در تراز انقلاب اسلامی؛ مسجدی ساده و شاخص، دارای نوآوری در فرم، بر اساس تفکر و اندیشه اسلام و انقلاب و فقهی پویا، اصول معماری گذشته، منطبق با تکنولوژی پیشرفته و بومی و احترام به محیط زیست و با توجه به تمامی نیازهای مخاطبان خود؛ می‌باشد. در نهایت سه تفسیر عرف‌گرای نوین، عرف‌گرای سنتی و فقه‌گرا از اختلاف نظرهای خبرگان در راهنماهای قابل بحث، برداشت گردید؛ که بنابر بستر معماری در شرایط مختلف زمانی و مکانی؛ مساجد می‌توانند سنتی‌تر، مدرن‌تر یا فقهی‌تر و یا ترکیبی از اینها طراحی و بنا شوند.

وضعیت کلی شاخصه‌ها در مساجد امروز ایران در سطح نامطلوبی قرار دارد. مساجد مطرح چند سال اخیر کشور نیز بندرت از سطح مطلوبیت کافی برخوردارند. پیشنهاد می‌شود پژوهش در این حوزه ادامه یابد و شورایی فوق تخصصی متشکل از خبرگان معماری مسجد و فقیهان تخصصی حوزه معماری مسجد تشکیل و عملاً گامی مؤثر در جهت طراحی، اجرا و الگوسازی مساجد انقلاب اسلامی ایران برداشته شود.

منابع و مآخذ

۱. آموزگار، محمد، ۱۳۹۰، پژوهش راهنمای تعالی مسجد، اصفهان، شهید حسین فهمیده.
۲. بهزادفر، مصطفی، ۱۳۷۸، «معماری مسجد و سیمای شهر»، شهرداری‌ها، ش ۹.
۳. تقوایی، علی‌اکبر و سکینه معروفی، ۱۳۸۹، «تعامل معماری مساجد با فضاهای شهری»، مسجد، ش ۱۵۳ - ۱۵۲.
۴. حسن‌زاده، مصطفی، ۱۳۸۶، هنر باید متعالی باشد، تهران، مرکز نشر انقلاب اسلامی.
۵. حمزه‌نژاد، مهدی و مائده عربی، ۱۳۹۳، «بررسی اصالت اسلامی - ایرانی در مساجد نوگرای معاصر مطالعه موردی: طرح مسجد چهارراه ولی عصر (عج) تهران»، مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ش ۱۵.
۶. خسرویگی، رسول، ۱۳۹۱، جهاد فرهنگی در بیان رهبر معظم انقلاب، تهران، دفتر اعزام تبلیغ.

۷. رنجبر کرمانی، علی، ۱۳۸۵، «بررسی‌های تطبیقی معماری نیایشگاه‌های غربی و مساجد»، *فروغ مسجد*، مجموعه مقالات برگزیده سومین همایش بین‌المللی هفته جهانی گرامیداشت مساجد، قم، ثقلین.
۸. شاه‌رودی، عباسعلی، ۱۳۷۸، «تقابل و تعامل معماری مسجد»، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد؛ گذشته، حال، آینده / اصفهان، معاونت پژوهشی دانشگاه هنر.
۹. شریانی، جلال، ۱۳۹۲، *منشور هنر و هنرمند در بیانات مقام معظم رهبری*، تهران، رسالت یعقوبی.
۱۰. شرکت مادر تخصصی عمران شهرهای جدید، ۱۳۹۱، *راهنمای طراحی معماری مساجد شهرهای جدید*، تهران، معاونت فنی و مهندسی.
۱۱. شکاری، جواد، ۱۳۸۱، «ارزش معماری مسجد در نظام اسلامی»، *مسجد*، ش ۶۳.
۱۲. ضامن‌ی، مریم، ۱۳۹۰، «معماری متعهد هویت و عزت اسلامی»، *پنجره*، ش ۱۲۳.
۱۳. فیضی، کامران و منصور ایران‌دوست، ۱۳۹۲، *دلفی روشی برای تحقیق، تصمیم‌گیری و آینده‌پژوهی*، تهران، سازمان مدیریت صنعتی.
۱۴. کرمی، محمد و دیگران، ۱۳۸۹، «مساجد محلی برای برنامه‌ریزی شهری در چشم‌انداز ۱۴۰۴»، *فروغ مسجد*، ۷، *سخنرانی‌ها و مقالات برگزیده ششمین همایش بین‌المللی گرامیداشت مساجد*، قم، ثقلین.
۱۵. کمیسیون تخصصی راهکارهای توسعه کمی و کیفی مساجد، ۱۳۸۵، «جزوه کمیسیون راهکارهای توسعه منابع انسانی و جذب جوانان»، *فروغ مسجد*، ۳، *مجموعه سخنرانی‌ها، کمیسیون‌ها و مقالات برگزیده سومین همایش بین‌المللی هفته جهانی گرامیداشت مساجد*، قم، ثقلین.
۱۶. مهدوی‌نژاد، محمدجواد و دیگران، ۱۳۸۹، «هویت معماری، تبیین معنای هویت در دوره‌های پیشامدرن، مدرن و فرامدرن»، *هویت شهر*، ش ۷.
۱۷. ناظمی، مهدی و دیگران، ۱۳۸۹، *مدیریت راهبردی مساجد کشور*، تهران، کارگروه مدیریت کلان دستگاه‌های فرهنگی شورای عالی انقلاب فرهنگی.
۱۸. نقره‌کار، عبدالحمید و دیگران، ۱۳۸۷، *درآمدی بر هویت اسلامی در معماری و شهرسازی*، تهران، وزارت مسکن و شهرسازی، دفتر معماری و طراحی شهری.
۱۹. نقره‌کار، عبدالحمید، ۱۳۹۲، *حکمت هنر و معماری اسلامی*، تهران، قطب علمی معماری اسلامی، دانشگاه علم و صنعت.
۲۰. نقی‌زاده، محمد، ۱۳۷۹، «رابطه هویت سنت معماری ایران با مدرنیسم و نوگرایی»، *هنرهای زیبا*، ش ۷.

۲۱. _____، ۱۳۸۹، «مسجد کالبد مسلط بر مجتمع اسلامی»، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد: گذشته، حال، آینده، معاونت پژوهشی دانشگاه هنر، ج ۲.

پایگاه‌های معتبر

۲۲. استفتائات جدید معماری و شهرسازی، بی تا، بازیابی شده در سایت www.Ijtihad.ir.
۲۳. پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر مقام معظم رهبری، ۱۳۹۵/۰۵/۱۹، مکتبه و استفتا نگارنده با <http://www.Leader.ir>
۲۴. حسینی خامنه‌ای، سیدعلی، ۱۳۸۸/۰۴/۰۲، سخنرانی مراسم بیعت گروه کثیری از جانبازان و نیروهای جهادی در احداث مرقده امام خمینی (ع)، (آرشیو بیانات)، بازیابی شده در سایت: www.khamenei.ir.
۲۵. _____، ۱۳۷۰/۰۷/۱۵، پیام اولین اجلاس سالانه اقامه نماز در مشهد مقدس (آرشیو بیانات)، بازیابی شده در سایت: www.khamenei.ir.
۲۶. _____، ۱۳۷۱/۰۸/۲۷، در دیدار فرماندهان "بسیج" سراسر کشور، (آرشیو بیانات)، بازیابی شده در سایت: www.khamenei.ir.
۲۷. _____، ۱۳۷۵/۰۷/۱۹، الف، در دیدار طرح ماکت‌های زائرسرای طلاب مشهد، آرشیو بیانات، بازیابی شده در سایت: www.khamenei.ir.
۲۸. _____، ۱۳۷۵/۰۶/۳۱، ب، پیام مناسبت گردهمایی سالانه نماز در شهر زنجان، آرشیو بیانات، بازیابی شده در سایت: www.khamenei.ir.
۲۹. _____، ۱۳۷۵/۱۰/۱۹، ج، در دیدار مردم قم، آرشیو بیانات، بازیابی شده در سایت: www.khamenei.ir.
۳۰. _____، ۱۳۷۶/۰۶/۱۶، بیانات مقام معظم رهبری، آرشیو، بازیابی شده در سایت: www.khamenei.ir.
۳۱. _____، ۱۳۷۸/۰۲/۰۸، پیام مناسبت آغاز به کار شوراهای اسلامی شهر و روستا، آرشیو بیانات، بازیابی شده در سایت: www.khamenei.ir.
۳۲. _____، ۱۳۷۹/۰۲/۲۳، خطبه‌های نماز جمعه تهران، آرشیو بیانات، بازیابی شده در سایت: www.khamenei.ir.
۳۳. _____، ۱۳۸۰/۰۵/۰۱، در دیدار اصحاب فرهنگ و هنر، آرشیو بیانات، بازیابی شده در سایت: www.khamenei.ir.

۳۴. _____، ۱۳۸۴/۰۵/۳۰، *بیانات مقام معظم رهبری، آرشیو، بازیابی شده در سایت: www.khamenei.ir*.
۳۵. _____، ۱۳۸۶/۰۲/۰۸، *پیام به مناسبت آغاز به کار سومین دوره شوراهای اسلامی شهر و روستا، آرشیو بیانات، بازیابی شده در سایت: www.khamenei.ir*.
۳۶. _____، ۱۳۸۷/۱۰/۲۱، الف، *ابلاغ سیاست‌های کلی برنامه پنجم توسعه توسط رهبر معظم انقلاب آرشیو/ابلاغیه، بازیابی شده در سایت: www.khamenei.ir*.
۳۷. _____، ۱۳۸۷/۰۸/۲۹، ب، *در دیدار شرکت کنندگان هفدهمین اجلاس نماز، آرشیو بیانات، بازیابی شده در سایت: www.khamenei.ir*.
۳۸. _____، ۱۳۸۷/۰۵/۳۰، ج، *در دیدار شرکت کنندگان داخلی و مهمانان خارجی سومین همایش بین‌المللی هفته گرامیداشت مساجد، آرشیو بیانات، بازیابی شده در سایت: www.khamenei.ir*.
۳۹. _____، ۱۳۸۹/۰۷/۲۰، الف، *پیام نوزدهمین اجلاس سراسری نماز، آرشیو بیانات، بازیابی شده در سایت: www.khamenei.ir*.
۴۰. _____، ۱۳۸۹/۱۱/۲۹، ب، *سیاست‌های کلی نظام در امور شهرسازی، آرشیو ابلاغیه، بازیابی شده در سایت: www.khamenei.ir*.
۴۱. _____، ۱۳۹۱/۰۷/۲۳، *در دیدار جوانان استان خراسان شمالی، آرشیو بیانات، بازیابی شده در سایت: www.khamenei.ir*.
۴۲. _____، ۱۳۹۳/۱۲/۱۷، *مسئولیت زیست محیطی جوان مؤمن انقلابی، آرشیو یادداشت، بازیابی شده در سایت: www.khamenei.ir*.
۴۳. _____، بی‌تا، *استفتانات دفتر مقام معظم رهبری، س ۲۰ ق ۲۱ و س ۲۵، آرشیو استفتانات، بازیابی شده در سایت: www.khamenei.ir*.
۴۴. دایرةالمعارف اسلام پدیا، ۱۳۹۱/۰۹/۳۰، *احکام ظاهری مسجد (برگرفته از توضیح المسائل امام خمینی علیه السلام)*، www.islampedia.ir/fa/1391.
۴۵. مصوبه شورای عالی شهرسازی و معماری ایران، ۱۳۹۲، *ضوابط و شاخص‌های بازیابی هویت شهرسازی و معماری اسلامی - ایرانی مورخ ۱۳۹۱/۱۲/۱۴*، پورتال کلان شهرهای ایران، بازیابی شده در سایت: www.metropolises.mashhad.ir/new.
۴۶. خان‌محمدی، محمدعلی، ۱۳۹۴/۰۲/۰۸، *مصاحبه حضوری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت*.